

В І Д Г У К
офіційного опонента на дисертаційне дослідження
Дикань Любов Вікторівни
на тему «Творчі дозвіллі практики як фактор формування соціальної
суб'єктності сільських підлітків»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за
спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Актуальність теми дисертаційного дослідження

Проблема дослідження дозвілля як частини вільного часу у добу постмодерну, інформаційну епоху набуває особливої гостроти і значення. Сучасне покоління підліткової молоді набуває якісно інших рис, в порівнянні зі своїми попередниками 15-20 років тому. Віртуалізація життя, вплив сучасних комунікаційних технологій кардинально змінюють розподіл та бюджет часу, погляди молоді на життя, його сенс та сутність. Молодь шукає нових форм і простору для свого самовираження, що породжує нові інтереси, нові уподобання і знаходить вираження у стилі життя та проведенні дозвілля. Водночас організація дозвілля молоді набуває особливого значення, адже діяльність, якій присвячено вільний час, з одного боку, може конструктивно впливати на формування інтелектуальних, моральних, культурних та фізичних якостей молодого покоління. З іншого боку, «надлишок» часу у поєднанні з несформованістю культури дозвілля призводить до посилення негативних процесів у молодіжному середовищі (вживання алкоголю, наркотиків, спроби суїциду, агресії тощо).

Актуальність вище означених проблем не знаходить адекватного суспільним запитам належного наукового осмислення та практичної реалізації, що обґрунтовує значимість дисертаційного дослідження Дикань Л.В. Також слід відзначити, що найчастіше в центрі уваги соціологів знаходиться діяльність дорослих індивідів, тоді як діти і підлітки виявляються на периферії уваги як суспільства в цілому, так і дослідників, зокрема, що є ще одним аргументом на користь рецензованої роботи. Дослідження дітей і підлітків у певній мірі є «поглядом у майбутнє», надають дані, які посилюють прогностичну функцію

соціології, дозволяють отримувати інформацію щодо спрямованості та суб'єктів розвитку суспільства. Також слід додати, що особливо відзначаємо і схвалюємо вибір об'єктом дослідження сільських підлітків, які в більшості сучасних досліджень залишаються поза увагою.

***Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і
рекомендацій, сформульованих у дисертації***

Детальне ознайомлення з текстом дисертації Дикань Л.В. дає підстави стверджувати, що підхід дисертантки до концептуалізації ролі творчих дозвіллевих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків відзначається інноваційністю, оригінальністю та новизною.

Обґрунтованість наукових положень забезпечується вдало підібраним методологічним підходом, а зупинилася дисертантка на соціокультурному підході, в межах якого зуміла цілісно вибудувати концепцію свого дослідження. В якості теоретичної основи використала положення фігуративної соціології Н. Еліаса, «практичної парадигми» П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, П. Бурдьє та ін.

Слід відзначити досить широку емпіричну базу роботи. Емпіричні дослідження, на результатах яких вибудовується дисертаційне дослідження, охоплюють дані як кількісного, так і якісного характеру. Детальне ознайомлення зі змістом роботи, зокрема розділами і підрозділами, в яких авторка аналізує зібрані емпіричні дані, позитивно захоплюють і вражають. Авторка здійснила глибокий фаховий аналіз даних, де застосувала різноманітні методи, що свідчить про її наукову сформованість і зрілість. Також слід відзначити авторське дослідження, в якому використано оригінальні методики, зокрема проективну та малюнкову.

Обґрунтованості наведених дисертанткою висновків сприяє й джерельна база роботи – список використаних джерел містить 223 найменування.

Висновки дисертаційної роботи повною мірою відповідають поставленій меті і розкривають дослідницькі задачі, а аргументованими і вичерпними.

Наукова новизна одержаних результатів

Оцінюючи найважливіші здобутки дисертаційного дослідження, варто вказати на досить широкий спектр представлених дисертанткою нових ідей та результатів, що характеризуються новизною.

- слід відзначити новаторський і оригінальний підхід авторки до вивчення дозвіллевих практик сільської підліткової молоді крізь призму положень фігуративної соціології Н. Еліаса, що дало їй аргументовані підстави до висновків про розповсюдження поліфігуративної дозвіллевої культури підліткової молоді і впливу на це інтернетизації вільного часу;

- суттєво збагачено понятійний апарат соціології молоді. Зокрема введено до наукового обігу поняття «поліфігуративна дозвіллева культура», яка інтегрує різні типи моделей міжпоколінської взаємодії, «творчі дозвіллеві практики», «гіки» і «антигіки», «дозвіллевий простір», «дозвіллевий габітус» тощо.

- науково цінною є запропонована дисертанткою типологія підліткових дозвіллевих практик, яка охоплює традиційні та нові типи, а також розроблена класифікація функцій цих практик.

Загалом вважаємо, що елементи наукової новизни сформульовані коректно, їхня кількість та кваліфікаційні ознаки відповідають нормативним вимогам.

Оцінка змісту та завершеності дисертації

Дисертаційна робота містить усі необхідні компоненти згідно нових вимог: анотацію роботи, список публікацій здобувача, та безпосередньо текст роботи, що має класичну структуру - вступ, три розділи, розбитих на підрозділи, висновки, список використаних джерел та додатки. Обсяг загального тексту дисертації складає 257 сторінок (10,3 д.а.), з них основного тексту – 180 сторінок (6,9 д.а.). Робота ілюстрована 23 таблицями та 10 рисунками.

У першому розділі дисертаційної роботи *«Теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу дозвілєвих практик підліткової молоді»* здійснено аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення дозвілєвих практик підлітків. У зв'язку зі складністю феномену, що вивчається, авторкою вдало було обрано у якості методологічного підходу обрати саме соціокультурний підхід, адже у ньому поєднуються елементи соціально-філософського, соціологічного та антропологічного аналізу. Це зробило можливим охоплення всіх особливостей дозвілєвих практик як чинника формування соціальної суб'єктності підлітків.

В межах фігуративної теорії Н. Еліаса дисертанткою запропоновано визначення таких важливих соціологічних понять, як «дозвілєва фігурація» (с. 21), «дозвілєвий простір» (с. 21), «дозвілєвий габітус» (с. 23). Вперше введено до наукового обігу поняття «поліфігуративна дозвілєва культура», яке визначається як спосіб діяльності у дозвілєвому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей міжпоколінської взаємодії: постфігуративна, заснована на тому, що молодші переймають досвід у цій сфері у старших; кофігуративна, де і діти, і дорослі навчаються не тільки у старших, але й у однолітків; префігуративна, в якій не тільки діти навчаються у батьків, а й батьки у дітей (с. 16).

Здійснення аналізу дозвілєвих практик та їхнього впливу на соціальну суб'єктність на спеціальнонауковому рівні соціокультурного підходу дозволило доповнити наукове знання про феномен соціальної суб'єктності. Дисертанткою детально проаналізовано категорію «практика», якою вона в роботі оперує як основною. Завдяки ретельному аналізу теоретичних напрацювань як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, було надано визначення поняттю «суб'єктність» (с. 37).

У другому розділі дисертаційної роботи *«Творчі дозвілєві практики як елемент фігурації вільного часу сільських підлітків»* проаналізовано сім наукових моделей дозвілля (с. 61-63). Інтеграція поглядів представників кількісної, функціональної, соціальної та гуманістичної парадигми в межах

соціокультурного підходу дозволила надати авторське визначення поняттю «дозвілля», яке надалі використовується у емпіричному дослідженні. Акцентуємо на тому, що емпірична база, на яку опирається дисертант, дозволила здійснити якісний типологічний аналіз підліткового дозвілля та виокремити десять функцій підліткового дозвілля, а саме соціалізаційну, комунікативну, емотивну, функцію соціальної приналежності, підвищення статусу, функцію відпочинку, розвитку особистих якостей, самовираження, самореалізації, професіоналізації (с. 71-75).

Спираючись на принцип подвійного конструювання соціальної реальності, авторка використовує дещо ширше визначення в межах соціокультурного підходу. Відповідно до цього принципу, визначає молодіжну повсякденність як систему життєвих практик молоді, заснованих на її ціннісних орієнтаціях, у межах цієї системи значення не тільки інтерналізуються, а й екстерналізуються, даючи на виході нові структури, які, у свою чергу, впливають на систему цінностей (с.68).

Окрім типологічного аналізу підліткового дозвілля та виокремлення його функцій, особливо цікавими є доробки дисертанта щодо факторної зумовленості творчих дозвіллевих практик підлітків. Завдяки проведенню емпіричного дослідження з'ясовано вплив на участь підлітків у дозвіллевих фігураціях таких ресурсів влади, як культурний, зокрема освітній, капітал батьків; власний культурний капітал підлітків та матеріальний стан сім'ї (с. 76-83).

Проведення багатовимірного шкалювання та факторного аналізу дозволило доповнити наукове знання про чинники вибору дозвіллевих, в тому числі і творчих практик підлітками. Емпіричним шляхом було виокремлено такі чинники, як розвинені особистісні здібності, духовне багатство, активне цікаве життя, пізнання, спілкування з друзями, суспільне визнання, задоволення, приналежність до спільноти (с. 85-91). Авторкою зазначено, що всі ці ресурси є символічними, а не матеріальними, що дозволило дійти висновку про те, що, якщо (за Н. Еліасом) ядром відносин між людьми є влада, то ядром відносин між підлітками є символічна влада (с. 91). Це здається важливим доробком

дисертанта, оскільки, розуміючи причини певного явища (вибору дозвіллевих практик), можна прогнозувати його наслідки.

У третьому розділі дисертації *«Місце та роль творчого дозвілля у фігурації вільного часу сільських підлітків Харківщини»* проаналізовано результати емпіричних соціологічних досліджень творчих дозвіллевих практик сільської шкільної молоді, у тому числі авторського (високий творчий потенціал якого у виборі оригінальних методик, зокрема проєктивної та малюнкової, для дослідження творчих дозвіллевих практик молоді, дозволив ефективно провести інтерв'ю з сільськими підлітками) .

Акцентуємо увагу, що дисертантка використовує поняття «суб'єктність» не тільки на теоретичному рівні, але й на емпіричному. А рамках останнього дисертантка визначає суб'єктність як набір певних рис, сформованих переплетінням індивідуальності та соціокультурної системи, які опосередковують цивілізаційний процес індивіда, який проявляється у певних практиках, пов'язаних з соціальною мобільністю та успішністю у різних фігураціях (просторових, соціальних, економічних тощо) (с. 142). Така операціоналізація поняття є досить ефективною і дозволяє чітко визначити, як саме досліджувати суб'єктність підліткової, зокрема сільської молоді, на емпіричному рівні дисертаційного дослідження. Завдяки проведенню одновимірного аналізу було доведено, що сільська молодь володіє значним потенціалом як диспозиційної, так і актуалізованої суб'єктності, а одним з важливих чинників розвитку цього потенціалу є творчі дозвіллеві практики (с. 142-147).

Визначення зв'язку творчих дозвіллевих практик з такими характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків, як успішність навчання, реальна та потенційна соціальна мобільність, додаткова зайнятість, волонтерство, стали важливим кроком у вирішенні значущого соціологічного завдання – концептуалізації ролі творчих дозвіллевих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків.

Ще одним важливим кроком на шляху емпіричного аналізу творчих дозвіллевих практик як фактору формування соціальної суб'єктності сільських підлітків стало проведення авторського дослідження, яке поєднало в собі багато значущих методологічних аспектів проведення фокусованих групових та індивідуальних напівструктурованих інтерв'ю. Впадає в око, що авторкою була проведена значна адаптація класичних методів соціологічного дослідження у зв'язку з специфічним об'єктом дослідження – підлітками (с. 159-161). Так, використання нестандартних методів, необхідних для досягнення дослідницьких завдань, дозволило спростити процедуру інтерв'ювання, зробити її більш цікавою для підлітка та перешкодити втомі респондента такого віку, що дало змогу дисертанту ефективно зібрати та обробити соціологічні дані.

Привертає увагу використання проєктивної та рисункової методик при інтерв'юванні підлітків, які зробили можливими відверті відповіді респондентів на сензитивні питання (с. 171).

Проведення якісного дослідження з сільськими підлітками та підлітками-вихідцями з сіл дозволило дисертанту сформулювати пропозиції щодо можливих засобів активізації підліткового дозвілля (с. 185).

Так, демонстрація позитивного прикладу представниками референтних груп, впливових агентів соціалізації; інвестиції у дозвіллеву інфраструктуру; використання ресурсів мережі Інтернет для популяризації творчих дозвіллевих практик можуть значною мірою сповільнити процес пасивізації дозвілля, сприяти вибору підлітками активних, зокрема творчих дозвіллевих практик, завдяки яким відбувається становлення суб'єктних характеристик молоді.

***Значущість дослідження для науки і практики,
впровадження наукових результатів, напрями їх подальшого
використання***

Одержані дослідницькі результати мають значний потенціал до використання в роботі середніх навчальних закладів, центрів дитячої та юнацької творчості, клубів за місцем проживання, центрів розвитку дитини, заміських

закладів оздоровлення та відпочинку тощо. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів: «Соціологія дозвілля», «Соціологія села», «Соціологія молоді», «Соціологія освіти», «Соціологія культури» тощо.

Позитивно, що результати роботи уже знайшли впровадження в навчальному процесі соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна при викладанні курсу «Соціологія сім'ї та молоді».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження здійснене в межах наукового напрямку кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, зокрема таких загальнонаціональних та міжнародних проектів, що проводилися за участі автора, як: «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.) (номер державної реєстрації 0108U001642); «Ціннісні орієнтації та поведінкові практики шкільної молоді Харківщини» (2013-2014 рр.), «Студентство прикордоння Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр.), «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р.) (керівник зазначених досліджень – проф. Сокурянська Л.Г.).

Повнота викладу результатів в опублікованих працях та апробація на конференціях

Основні положення дисертації опубліковано в 18 наукових публікаціях, з яких 4 статті, розміщені в українських фахових виданнях із соціологічних наук, 1 стаття у закордонному періодичному фаховому виданні, 4 статті в українських наукових періодичних виданнях, 9 тез наукових конференцій. Ознайомлення з доробком наукових публікацій вказує на належне і відповідне встановленим вимогам наукове представлення роботи.

Також авторські наукові ідеї широко апробовані на наукових конференціях, зокрема в соціологічному науковому співтоваристві, серед яких: Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2011, 2014, 2015, 2016, 2017), Міжнародній науковій конференції «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2015, 2016, 2018), Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century» (Харків, 2013, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції з соціології «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (Київ, 2015), III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017).

Представлений дисертанткою доробок свідчить про належну апробацію результатів дисертанткою. Спрямованість науково-практичних конференцій, де відбувалася апробація дисертаційного дослідження, характер статей дисертантки, в яких відображено положення дисертації і результати проведених досліджень, повною мірою розкривають дослідницьку проблему. Водночас, відзначаємо, що здобувачці варто було б розширити географію конференцій, на яких представлялися результати.

Дискусійні положення та зауваження

Позитивно оцінюючи здобутки дисертантки, вважаємо за необхідне зазначити наступні дискусійні положення та зауваження до поданої дисертаційної роботи:

- по-перше, на наш погляд, більше уваги в роботі доцільно було б приділити соціальному простору села, який задає параметри та можливості для формування і реалізації дозвілєвих практик підлітків. Авторка влучно зауважує, що «різні соціальні простори формують різні ціннісні орієнтації, що відбивається на реалізації індивідами повсякденних видів практик» (с. 118). Варто було б під цим кутом продовжити і поглибити науковий аналіз і

розглянути як стратифіковані поселенські простори села приміської зони, пересічні села і віддалені (периферійні) села, в яких по-різному виявляються дозвілєві практики;

- по-друге, не цілком погоджуємося з твердженням авторки про те, що «творчі дозвілєві практики є передумовою індивідуалізації» (с. 108), оскільки більшість їх форм має колективний характер;

- по-третє, в роботі зацентровано увагу на типах дозвілєвих практик, які носять нормативний і соціально схвалюваний характер. Водночас, як показує практика, значна частина дозвілєвих практик сучасних підлітків пов'язана з соціальними ризиками, порушенням права і має негативну конотацію, що особливо характерно для сільської місцевості. Колективні форми проведення дозвілля підлітками нерідко супроводжуються вживанням психоактивних речовин (тютюну, спиртних напоїв, наркотиків тощо), несуть прояви агресії, негативно впливають на психічне здоров'я тощо. Варто було б у дисертації на це звернути більшу увагу.

- по-четверте, робота значно виграла б, якби авторка не лише проводила порівняльний аналіз дозвілєвих практик підлітків міста і села у межах Харківщини, а здійснила міжрегіональний порівняльний аналіз за вектором «схід-захід» і розглянула їх через призму інститутів/агентів формування цих практик. Так, можна було б прослідкувати у західному регіоні роль церкви як агента формування дозвілєвих практик, що виявляється в організації при церквах суботніх (недільних) шкіл для молоді, в яких вона залучається до хорового мистецтва, прикладних творчих ремесел (напр. писанкарства), паломницьких молодіжних турів, театральних студій, а також яскравим виявом творчих практик є постановка вертепів, колядування у період зимових різдвяних свят. Вважаємо, що це може стати цікавим предметом наукового аналізу на перспективу.

Загалом наведені вище зауваження не знижують високого рівня дисертаційного дослідження і не зменшують вагомих дослідницьких результатів її авторки.

Загалом за своєю актуальністю, науковою новизною та практичною значущістю, а також рівнем виконання дисертаційна робота «Творчі дозвіллієві практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільських підлітків» відповідає чинним вимогам щодо кандидатських дисертацій, зокрема пп. 9, 11, 13, 14 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. та № 1159 від 30 грудня 2015 р., а її авторка, Дикань Любов Вікторівна, заслуговує присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент:

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри правознавства,
соціології та політології
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

С. А. Щудло

